

Синицький П. Е.
(м. Київ)

**«СПОГАДИ» НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ (1896–1985)
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1920-х років**

Мемуари – специфічний жанр літератури, що його особливістю є документальність. При цьому документальність їхня ґрунтується на свідченнях мемуаристів, очевидців подій, які вони змальовують. Спогади допомагають відновити безліч фактів, що не відобразилися в інших джерелах. Мемуарні подробиці іноді можуть справити вирішальне значення для реконструкції тієї або іншої події.

Однак не доводиться розраховувати, що спогади є дзеркальним відображенням подій минулого. Принаймні три обставини стають цьому на заваді. По-перше, це пам'ять, що слабшає з роками. По-друге, це особливості індивідуального психічного складу, завдяки яким людина пам'ятає одне й забуває натомість інше. По-третє, це особливості умов, доби, коли створювалися мемуари. Ці особливості так або інакше, але неодмінно відображаються на світогляді автора, ступені правдивості, приховування або спотворення тих чи інших фактів. Загалом це властивість усіх мемуарів, але мемуарів радянської тоталітарної доби особливо. Один з таких мемуаристів з душевним смутком констатував у середині 1960-х років: «Слід було згадувати набагато раніше, але наше покоління не любило писати мемуари: за сумної пам'яті сталінських років невчасно згадане ім'я було небезпечним як для того, хто згадав, так і для того, про кого згадували, й боятися доводилося не лише теперішності, а й минулого»¹.

Отже, спомини – це не лише беземоційна фіксація подій минулого, а й сповідь, і виправдання, й обвинувачення, й роздуми особистості. Тому мемуари, як жодне інше джерело чи історичний документ, у край суб'єктивні. Проте це не недолік, а органічна властивість спогадів, оскільки вони несуть на собі відбиток особистості автора. Усі достоїнства й недоліки мемуариста несамохіть відображаються й у його спогадах².

Колишній харківський аспірант, а згодом в'язень ГУЛАГу й емігрант Григорій Костюк (1902–2002) на початку 50-х років у США став одним з піонерів системного вивчення тоталітарної доби в Україні, особливостей національної політики більшовиків. Він одним з перших у закордонному українознавстві проаналізував перебіг кардинальної зміни курсу ВКП(б) в українському питанні 1932–1934 рр., внаслідок якої

посланець кремлівського диктатора П. Постишев здійснив жорстоку «чистку» на «культурному фронті» УССР, ініціювавши спільно з ГПУ фабрикацію справи «Української військової організації» у республіці, репресивний вир якої поглинув значну частину західноукраїнських інтелігентів, ще донедавна активних провідників «українізаційної» політики. У 1992 р. Г. Костюк був обраний іноземним членом НАН України, а 1995 р. вітчизняний читач отримав український переклад його синтетичної праці «Сталінізм в Україні», що вперше з'явилася англійською 1960 р. Наукові дослідження Г. Костюком тоталітарної доби в Україні доповнюють його вартісні мемуари «Зустрічі і прощання», дві книги яких видано за життя ученого (1987, 1998).

У «Післямові» до першої частини «Зустрічей і прощань» мемуарист констатував «катастрофічну пустку на полі спогадів у Радянській Україні», пояснюючи її специфічними умовами підрадянської дійсності й зокрема жорсткою цензурою й всеосяжним контролем КГБ – навіть за неопублікованими рукописами, наголосивши: «Ясно, в умовах диктатури навіть і чисто літературна (не кажучи вже про суспільно-політичну), об'єктивна і правдива мемуаристика приречена на «катастрофічну бідність». До нечисленних винятків у цій царині Г. Костюк зараховував мемуари Н. Суровцової: «Із спогадів Леоніда Плюща³ та інших джерел знаємо, що великі спогади написала легендарна жінка нашої доби – письменниця, перекладачка, активна учасниця революції 1917–20 рр., довгорічна ув'язнена сталінських тюрем і концтраків – Надія Суровцева»⁴.

Надія Віталіївна Суровцова народилася у Києві 5 (18) березня 1896 р. Мати – Ганна Говердовська, вчителька гімназії; батько – студент Віталій Суровцов, виключений з університету за участь у студентському русі й засланий на Північ. З 1903 р. родина замешкала в Умані. Надія закінчила жіночу гімназію в Умані, згодом (1912 р.) склала екстерном іспити на атестат зрілості при чоловічій класичній гімназії. 1913 р. вступила на Вищі Жіночі Курси у Санкт-Петербурзі, де відвідувала лекції по історико-філологічному й правничому факультетах. Останній залишила, а перший закінчила у 1917 р. без державного іспиту.

Працювала (4 роки) у наукових семінарах проф. О. Я. Єфименко (Драгоманівський, історія цехів та археологічний), проф. С. Ф. Платонова (2 роки) – з російської історії, приват-доцента Є. В. Тарле – західноєвропейської історії. На правничому факультеті була рік у статистичному семінарі проф. О. А. Кауфмана й два роки у проф. М. І. Туган-Барановського у семінарі по студюванню вчення К. Маркса. Брала активну участь у роботі українського студентського земляцтва, нелегального гуртка⁵.

Як згадувала Надія Віталіївна: «Професура провадила семінари, куди записували в обмеженій кількості, і попит на кращих професорів був великий. Мені дуже хотілося вивчати європейську історію у професора Тарле, який не викладав у нас нічого, але провадив лише маленький семінар осіб на двадцять. До того, студенти, діставшись до такого керівника, звичайно працювали в нього вже роками, переважно до закінчення освіти, або й лишалися при його кафедрі. Тут мені допомогла мати. Треба сказати, що Тарле, киянин⁶, був її добрим знайомим ще за молодих років, і от вона написала до нього, прохаючи взяти мене під свою наукову опіку. Пам'ятаю, як я стояла в коридорі, піджидуючи, як він ітима в аудиторію. Нарешті з'явилася висока огрядна постать. «Професор!» – сказала я, але голос в мене став такий тоненький, тремтячий, що я його сама не впізнала. Тарле спинився. Але я вже не могла сказати більш нічого і тільки сунула йому до рук конверт з маминим листом. Євген Вікторович уважно прочитав його, усміхнувся і взяв мене до семінару. Там я працювала до закінчення курсів у сімнадцяти році»⁷.

Революційний вир 1917 р. захопив розумне й наполегливе «біляве дівчатко» (за самохарактеристикою). Н. Суровцова прилучається до активного революційного життя – спершу у Санкт-Петербурзі/Петрограді як член революційного комітету, а з постановою Української Центральної Ради переїжджає до Умані, створює «селянську спілку» й працює у ній при земстві як помічник повітового інструктора. Від осені 1917 р. навчалася у Київському університеті на історичному та юридичному факультетах, 1918 р. – у Консульській академії у Києві.

Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. втягнули молоду дівчину у вир громадської й державної діяльності. Навчаючись, вона одночасно працювала. За УЦР – діловодом у Генеральному секретаріаті внутрішніх справ (Департамент у справах біженців), згодом – діловодом, завідувачкою загального відділу Генерального секретаріату (Міністерства) міжнародних (закордонних) справ⁸. Саме тоді вона познайомилася з більшістю відомих вітчизняних політиків. За Гетьманату П. Скоропадського була начальником дипломатичного відділу (згодом – відділу преси) Міністерства закордонних справ Української Держави.

За Директорії УНР наприкінці 1918 р. Н. Суровцову призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії УНР, яку скерували на Паризьку мирну конференцію. У складі місії перебувала у Відні, Берні, Лозанні. У квітні 1919 р. її звільнили. Відтоді почалося нелегке життя політичної емігрантки⁹.

3 серпня 1920 р. экс-міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко звертався до колишнього посла України в Австрії В. Липинського: «Дорогий Вячеславе Казимировичу! Посилаю Вам

телеграму від п. Гетьмана, яка прийшла ще в суботу, а я її дістав через адресні непорозуміння тільки оце зараз. Одночасно принесли й Вашого листа. Відповідаю на борзі, щоб швидче: *зараз їду до п. Суровцової, бо в мене нема*. Взагалі буду шукати і може добуду»¹⁰ (виділення наше. – Авт.). Докладно не з'ясовано, яка справа об'єднувала тоді двох поважних українських істориків й дипломатів з їхньою молодшою колегою. Ймовірно, йшлося про якесь видання чи документи. Принаймні у мемуарах Надії Віталіївни згадується: «За того ж часу у Відні жив Дмитро Іванович Дорошенко з дружиною Наталею. Дорошенка я знала і за Центральної Ради, і потім, коли він був міністром закордонних справ [...]. Перед тим я його трохи пам'ятала як відомого українського діяча [...]. Дорошенко міністрував порівнююче недовго, у Відні я зустрічалася з ним і перекладала для нього якусь брошуру на німецьку чи французьку мову [...]»¹¹ (виділення наше. – Авт.).

Саме у віденський період виразно окреслився літературно-публіцистичний й перекладацький талант Н. Суровцової. З-під її пера виходить близько сотні нарисів, оповідань, статей, що друкувалися у різних австрійських, канадських та американських виданнях. У 1919 р. віденське видавництво «Ricoba-Verlag» надрукувало її книжку «Ukrainische Volksmdrchen» («Українська народна казка»), а 1921 р. вийшов її другий наклад¹². Заробляла на життя вона й перекладами. Свої послуги запропонувала й В. Винниченку. Так, у його «Щоденнику» під 14 серпня 1922 р. лаконічно занотовано: «12⁰. Хмарно. Листи до Василька, Суровцової (згода на переклад творів німецькою мовою)»¹³ (виділення наше. – Авт.).

У віденський період життя Н. Суровцова стала членом австрійської групи «Клярте» Ромена Роллана та Анрі Барбюса, однією з засновниць та членом президії Спілки поступових журналістів Європи. Входить до жіночої Міжнародної ліги миру і свободи, бере участь у конференціях та конгресах ліги у Відні, Гаазі, Амстердамі як член президії австрійської, згодом української секції й міжнародної президії. 1924 р. з Поїздом миру подорожує по 23 штатах США та Канаді, де виступає з промовами на зібраннях, скликаних лігою, на напівлегальних вічах українських поселенців¹⁴. Ця сторінка діяльності й біографії Надії Віталіївни вже від років вивчається закордонною (переважно) історіографією. Так, відома дослідниця зі США українського походження Марта Богачевська-Хом'як неодноразово згадувала Н. Суровцову у своїй монографії, присвяченій українському жіночому рухові 1884–1939 рр.¹⁵

У роки віденської еміграції (1919–1925) Надія Суровцова продовжила навчання, вступивши 1919 р. до Віденського університету, й 30 червня 1920 р. – перша жінка з України – отримала диплом доктора філософії за дисертацію «Богдан Хмельницький і українська державна

ідея»¹⁶. Згодом вона пригадувала: «Обравши темою дисертації «Богдан Хмельницький та ідея української державності», я працювала у Східному дослідчому інституті, очолюваному професором Юберсбергером, дуже консервативною людиною, що вважала себе за спеціаліста східної, тобто російської, історії». І далі доволі самокритично мемуаристка продовжувала: «Не тяжко було здобути там лаври з-поміж югославів, німців та галичан – адже ж я була в Петербурзі ученицею Платонова, Карєєва, Тарле, Єфименко... Матеріали до моєї теми були і в архіві міністерства закордонних справ, куди я теж мала доступ»¹⁷.

1921 р. разом з Олександром Олесем, Миколою Чечелем та іншими вітчизняними емігрантами вона заснувала й попервах очолювала комітет (союз) «Голодним України». Невдовзі провід цієї харитативної організації перебрав М. Грушевський, а Н. Суровцова стала секретарем союзу¹⁸. Збирали пожертви по Австрії й Німеччині, пересилали їх голодуючим співробітникам Української Академії наук до Києва через північноамериканську організацію АРА та торговельне представництво радянської України у Відні – насамперед заходами Юрія Коцюбинського. Завдяки цьому знайомству Н. Суровцова мала можливість одержувати книжки й часописи з УСРР, почала марити про повернення на батьківщину.

До столиці УСРР – Харкова – реемігрантка Н. В. Суровцова прибула 19 квітня 1925 р. Для неї розпочалися релятивно щасливі два з половиною роки богомного харківського життя, інтенсивне творче спілкування та дружні стосунки з елітою української культури 1920-х рр.

Після місяця – двох суто літературної праці, вона починає працювати у Всеукраїнському фото-кіноуправлінні (ВУФКУ) редактором сценарного відділу. Наприкінці 1925 р. знову повернулася до літературної праці. У лютому 1926 р. Надія Віталіївна була зарахована на посаду редактора прес-бюро апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при Уряді УСРР. Працювала вона й редактором РАТАУ та Головліту, перекладала західноєвропейську класику для Державного видавництва України (ДВУ).

Виразним було прагнення Н. Суровцової відновити свої наукові заняття, започатковані ще під час навчання у Петербурзі/Петрограді й успішно продовжені у Віденському університеті. 18 жовтня 1926 р. Президія Укрнауки НКО УСРР затвердила її аспіранткою кафедри історії української культури академіка Д. І. Багалія у Харкові.

29 листопада 1927 р. Н. Суровцову арештували й відправили до Москви. Постановою Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. її було засуджено на п'ять років концтабору за обвинуваченням у «шпигунстві» на користь II Річі посполитої й, зокрема, контактах з польським генконсулом у Харкові К. Скшинським.

Покарання вона відбувала в одиночці Ярославського політизолятора. Потім – заслання до Архангельська, де 3 листопада 1936 р. її вдруге заарештували за «участь у контрреволюційній організації». Понад рік перебувала Н. Суровцова в Архангельській тюрмі, потім – етап на Колиму (вирок «трійки»: п'ять років колимських таборів) через Іркутськ, Владивосток, де в'язні затрималися довше ніж на рік – внаслідок епідемії дизентерії й висипного тифу. Медсестра Н. Суровцова поборювала пошесть й лише дивом вижила. Влітку 1939 р. – транспорт на Колиму: Магадан, важка фізична праця різноробом на будівництві, штрафний табір на Ельгені – з лісопалом, меліорацією, працею на сільськогосподарських та інших видах праці на Колимській дослідній станції, у лікарні, дитячому містечку та ін.

Після відбуття терміну (весна 1942 р.) – довічне поселення на Колімі. 15 лютого 1950 р. – третій арешт й 10 місяців тюрми. Далі – знову примарна «воля» заслання. 1954 р. – амністія; 22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. й закрит «справу» щодо Н. В. Суровцової «за відсутністю складу злочину»¹⁹.

Навесні 1957 р. Н. Суровцова повернулася в Україну, де спершу замешкала у Києві, але отримати тут постійне житло їй не вдалося, адже була вона заарештована у Харкові. У колишній же столиці УРСР давно вже не було нікого з друзів – вони здебільшого загинули у сталінських тюрмах і таборах. Натомість пощастило відсудити батьківський будиночок в Умані, де Надія Віталівна мешкала до останку життя. Вона займається літературною роботою, пише «Спогади», розпочаті ще на Колімі, а рівночасно окремі оповідання, новели, статті, мемуарні замальовки про різні яскраві постаті, з якими перетиналися її життєві стежки²⁰.

Властиво, спогади Надія Суровцова почала писати ще на початку 1920-х років, перебуваючи в еміграції (а, можливо, й ще раніше – наприкінці 1910-х). Починалися її мемуари з принагідних нотаток «для пам'яті», оскільки професійна газетярська звичка несамохіть спонукала записувати для себе окремі яскраві фрагменти власної біографії, занотовувати враження від подорожей і мандрівок (яких не бракувало), зустрічей з непересічними особистостями вітчизняної історії – доволі часто за несприятливих обставин злиденної емігрантської буденщини. Іноді ці мемуарні замальовки розросталися у більші фрагменти спогадів, але все ж таки (до часу) не зливалися у суцільне полотно споминів. Варто додати, що й успадкована від інтелігенції XIX – початку XX ст. звичка вести щоденник не лише дисциплінувала думки, унормовуючи спогади/враження про щойно пережите, а й змушувала довіряти паперу власний аналіз не лише особистої поведінки, а й ближшого й ширшого

оточення, життєвих колізій, суспільної атмосфери та власних рефлексій щодо особистого й суспільно-значущого. Принаймні, опис вилученого у Надії Суровцової від час трусу у її помешканні 29 листопада 1927 р. зафіксував, серед іншого, й такі рукописні матеріали: «Щоденник 1919 року», щоденникові нотатки 1924 р. з записами вражень від перебування у Шербурі та Нью-Йорку, зошит «Враження», датований 1924 р. й присвячений опису перебування у Нью-Йорку 1924 р., й – на додачу – датований тим же 1924 р. рукопис з промовистою назвою «Мої спогади»²¹.

Очевидно, що до історико-мемуарних рефлексій спонукали несамохить майбутню мемуаристку й самочинні «історики» з ГПУ – ОГПУ, яких особливо цікавив закордонний етап біографії Н. Суровцової та ймовірний «вихід» на кола української політичної еміграції у Центрально-Східній та Західній Європі. Відтак, у її архівно-кримінальній справі з'явилися не лише власноручно написана «Автобіографія Надии Виталиевны Суровцовой» (2–3 грудня 1927 р.), а й розлогий рукопис «Мои знакомства в Вене (главным образом украинские)» (23 січня 1928 р.)²².

Втім, й на попередній (до арешту) роботі в апараті Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в УСРР Н. Суровцова не була вільна від виконання певних «делікатних» доручень чекістсько-урядового апарату, зокрема щодо «висвітлення» закордонних українських політиків. Так, пригадуючи згодом відомого галицького політика й пізнішого радянського Семена Гнатовича Вітика (1875–1937)²³, Надія Віталіївна з осудом згадувала свою з ним співпрацю за дорученням радянської таємної поліції: «Одну роботу, і то досить велику, ми з ним робили удвох. Цілком можливо, це заподіяло немало лиха українським діячам, але робили ми то обоє в щирім переконанні, що то потрібне і робиться на користь батьківщині і Комуністичній партії. Я маю на думці картотеку міністерства закордонних справ (точніше, уповноваженого представництва його), картотеку українських діячів, що перебували за кордоном. Потреба даних про видатних емігрантів була велика, а відомості про них у Харкові були дуже вбогі [...]. І от ми вдвох склали таку картотеку. Галицьку [еміграцію] Вітик знав, певне, краще за мене, я – наддніпрянську. «Яничари» таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас обох було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, знищено, затавровано зрадниками, змішано з останнім брудом. Що ж до картотеки, то вона напевне придалася тим, хто так безоглядно нищив згодом комуністів і некомуністів України. Картотека була в трьох примірниках, з одного користало для інформації наше міністерство, другий був надісланий до Москви, третій віддали до Харківського ДПУ [...]

Зрозуміло, що усі вищезгадані попередні мемуарні «напрацювання» Н. Суровцової й дали першопоштовх, слугуючи надійним фундаментом, остаточної версії її відомих «Спогадів», яка формально набула довершеного вигляду наприкінці 1950-х років.

Невдовзі хрущовська «відлига» змінюється брежньовськими «приморозками», оселя в Умані, куди часто приїздили люди, аби набратися душевної енергії її господаріні, – стала об'єктом перманентного пильного нагляду й непроханих візитів кагебістів. Починаються й тривають до середини 1980-х рр. «переписи населення», обшуки, вилучення усіляких літературних матеріалів, іншого роду надокучливе й безцеремонне втручання у приватне життя формально «реабілітованої», а відтак повносправної громадянки. Триває це до самої смерті Надії Віталіївни²⁵.

Працю над спогадами – головною книгою свого життя – Надія Віталіївна формально завершила у 1959 р., але продовжувала доповнювати, виправляти, шліфувати як найдорогоцінніший свій твір. Таємниці зі спогадів не робила, маючи, очевидно, й слабку надію на їхню публікацію у часи «відлиги». Тому й найдрастичніші моменти (більшовицьку різанину у Києві у січні 1918 р., низку табірних епізодів та ін.) вона пропустила, закликавши на допомогу ідеальний (й тому нереальний) комунізм. Від передачі спогадів для публікації за кордоном (пропозиції були) Суровцова відмовилася, хоча на її очах відбувся тріумф мемуарів сестри чоловіка Катерини Олицької, написаних в Умані, що стали дисидентсько-еміграційною сенсацією. Плекала задум продовжити спогади до сучасних її днів, але з цього вже нічого не вийшло²⁶.

Багаторічний голова крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК) Петро Кравчук, пригадуючи свої відвідини УРСР 1967 р. у складі делегації Комуністичної партії Канади задля «дослідження теорії і практики навколо національного питання», згадав і про зустріч з Надією Суровцовою 9 квітня 1967 р.: «Із Суровцовою і Кочуром я мав довгу розмову. До речі, Суровцова була на засланні понад 30 років, Кочур – понад 10. *Суровцова розповідала про «Спогади», які написала і які їй радять «відправити», щоб видати, бо в такому вигляді, в якому вони є, не будуть тепер надруковані. Вона вперлась: «Нічого не виправляю! Почекаю, мені не спішно, колись вони таки побачать світ!» (Їй уже далеко за 70, і вона ще має час!).* Копія «Спогадів», як мені опісля говорив завідуючий відділом рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тієї самої, яку Погрожальський підпалив) Микола Петрович Візир, знаходиться у фондах відділу. Юрій Смолич і Микола Бажан дуже високо оцінили ту працю»²⁷ (виділення наше. – Авт.).

Особливо цікаві, на наш погляд, для сучасного читача ті фрагменти

спогадів Н. Суровцової, що змальовують зокрема яскраві автентичні деталі щоденного побуту української політичної еміграції у Відні першої половини 1920-х років. Мемуаристка зробила свідомий наголос на відтворенні неповторної атмосфери віденських кав'ярень тієї доби, що відігравали синтетичну роль, виступаючи водночас закладами громадського харчування (філіжанкою чорної кави для багатьох емігрантських злиднів зчаста обмежувався денний харчовий раціон), важливим місцем зустрічей (в тому числі конспіративних) і побачень, створюючи ілюзію майже домашнього затишку і тепла²⁸. Останнього особливо бракувало в неопалюваних помешканнях більшості емігрантів.

У вищезгаданому в'язничному рукописі літераторки «Мої знайомства у Відні (головним чином українські)» ця тема лише невиразно окреслена: «Годы [19]19, [19]20 и [19]21 – начало – были средоточием украинской суеты в Вене, при чем [19]19 год – до поступления в университет – я часто встречалась с украинцами. Основными центрами были кафе *Central, Herrenhof, Kranz*. В них целыми днями и вечерами можно было встретить всех. Официальные центры – посольство и потом директория – никогда не объединяли вокруг себя, а всегда были «односторонними» – там встречались только служившие, да по паспортным делам»²⁹.

Натомість у «Спогадах» Надії Віталіївни віденським кав'ярням першої половини 1920-х років та їхній непересічній (іноді справді – життєво важливій) ролі у житті вітчизняної еміграції віддано належне й за формою, й за обсягом викладу: «Дні минали в заняттях, а увечері ми зустрічалися з віденською українською колонією у кафе «Кранц», в центрі міста, недалеко опери на Кертнерштрассе. Довгі роки там зустрічалися українці. Кафе було велике, з високими залями – одна виходила на вулицю, друга менша, але більш інтимна і не така пишна, виходила у глибину – його саме ми й любляли. Взагалі європейські кафе припали до смаку безпритульним безбатченкам. Там полагоджувалися ділові справи, відбувалися невеликі засідання, там зустрічалися поважні діячі і молодь, там можна було знайти працю, помешкання, довідатись політичні новини, українські сенсації, послухати й погомоніти про Україну. Там можна було послухати нового вірша, зустрінути свіжих емігрантів, дізнатися про чергові плітки. Кельнери звикли до чужинців, знали всіх в обличчя, одразу подавали українські часописи і залишалися ввічливими навіть з тими, хто ледве мав на шклянку «чорної» без жодних додатків. Там були місця, де о певній годині незмінно сиділи земляки. Приїжджі з інших країн неодмінно з'являлися туди, і ледве що можна знайти українця, який не був би там постійним чи часовим гостем. Антон Крушельницький мав якесь видавництво перекладів, він

давав нам там роботу, туди ж ми приносили свою працю, там же одержували досить нужденну платню [...]. Чимало бачили стіни тої кав'ярні. Грушевський, Коссаки, Матюшенки – всі, хто жив чи тільки бував у Відні, не минали «Кранца». Від усяких політичних махінацій до найпростіших побутових справ, усе можна було там полагодити. Особливо ж притягали, розуміється, новини з України; а що часописів за тої пори не було, то кожна чутка була вже дорогою, хоч як мало було правдивих, а ще менше радісних»³⁰.

У ширшому контексті історії Центрально-Східної Європи першої половини 1920-х рр. надзвичайну цінність становлять, на жаль, фрагментарні спогади відомого свого часу московського історика В. М. Турока-Попова (1904–1981). У 1921–1925 рр. він працював кореспондентом Російського телеграфічного агентства (РОСТА) у Відні, будучи одночасно співробітником Повпредства СРСР в Австрії та студентом факультету політичних наук Віденського університету (наскільки нам відомо, його книга «Вулиця Комінтерну», фрагменти якої друкувалися у 1965–1966 рр., так і не побачила світ у цілості). Отже, у Відні він перебував майже одночасно з Надією Суровцовою й майже в аналогічному становищі. А відтак і враження від віденського побуту першої половини 1920-х років склалося у нього ледь не ідентичне наведеному у мемуарах Надії Віталіївни: «Серед близько десяти тисяч учнів вищих навчальних закладів Відня (університет, політехнікум, Вища експортна академія, Вища школа землезнання та ін.) не менше чверті перебувало з країн Південно-Східної Європи, головним чином з держав – спадкоємців Австро-Угорщини [...]. Життя у Відні, за австрійської крони, що падала, коштувало значно дешевше, аніж у багатьох інших столицях Західної Європи. Австрія була територіально ближче інших західних країн, а для прийому іноземців на більшості факультетів не існувало тоді [...] суттєвих формальностей [...]»³¹.

Так само, як і його колега з України, В. М. Турок віддавав належне й славетним віденським кав'ярням того часу: «У житті Відня початку й середини 20-х років [...] або, принаймні, у житті тогочасної інтелігенції кав'ярні відігравали велетенську роль. Вугілля коштувало дорого, й удома було холодно, незатишно й до того ж голодно [...]. А зранку можна було увесь день й аж до пізньої ночі сидіти у кав'ярні за окремим столиком, читати усі вранішні, денні й вечірні часописи, що виходили у Відні (крім комуністичних), базікати з приятелями, готуватися до чергових семінарів й при цьому майже нічого не платити. Слід було мати з собою лишень суму, що дорівнювала вартості однієї філіжанки чорної кави по-турецьки й дрібну монетку на чай кельнерові. В усіх кав'ярнях Відня – від найбільшого до найфешенебільшого – непорушно діяв

неписаний закон: після кави відвідувач мав право пити склянку за склянкою холодною водою, а «пікколо» мав стежити, щоби на столику негайно знова з'являлася повна склянка води [...]. У кав'ярнях призналися ділові зустрічі, побачення друзів, засідання, журналісти писали тут свої фейлетони, політемігранти обговорювали проблеми прийдешньої революції. Як правило, у кав'ярнях відбувалися також і конспіративні зустрічі: на людях можна було розмовляти про що завгодно, не викликаючи особливих підозр, тим більше, що не прийнято було підсаджуватися до столика з незнайомими особами»³².

Під час відбування покарання у Ярославському політичному ізоляторі доля звела Н. Суровцову з групою репресованих римо-католицьких священнослужителів з України. Згодом вона так пригадувала зустріч з ними у цій в'язниці 1929–1930 рр.: «На другий чи третій рік до нас посадили партію польських ксьондзів. В чорних сутанах, голені, серйозні, вони спершу ходили окремо, і все ж не витримали й почали ходити й зі мною. Їх підкупило моє знання польської мови, любов до польської літератури і, можливо, спільна вітчизна, оскільки всі вони були з України [...]. Ми згадували села, містечка, костьоли, декламували навперебій Міцкевича, Словацького, розмовляли про Ожешко і Конопницьку, Жеромського й Пруса. Один з них, ксьондз із Малина, розповів мені історію чудотворної [ікони] Матері Божої. Я спробувала раз поміркувати про догму непорочного зачаття, та ксьондзи образились і впродовж кількох днів мовчазні та сумні не підходили до мене.

Для них я була промінцем у п'ятьох ярославських стін. Крізь мою пам'ять вони бачили сонячну Україну. Я дзвінко сміялась, була молода і добре розуміла їхнє нескладне минуле, і, незважаючи на мою видиму безбожність, вони все мені прощали і чекали на свій день прогулянки зі мною. Одного з них я навчала французької, другий, папський капелан, займався зі мною польською і напам'ять – кримськими сонетами Міцкевича [...]. За якийсь час ксьондзів узяли на обмін і, за газетною заміткою, відправили до Польщі. Як же вразила мене зустріч з ними через кілька літ на реєстраційному пункті архангельського заслання! Виявляється, їх просто перевели в Соловки, де вони закінчували свій строк»³³.

Безіменні «польські ксьондзи з України», що виведені у «Спогадах» Надії Віталіївни, набувають виразних індивідуальних рис, якщо звернутися до оприлюдненої останнім часом мемуарної літератури у царині історико-костьольної проблематики³⁴.

Серед низки таких спогадів непересічною вартістю й панорамністю висвітлення подій вирізняються мемуари колишнього настоятеля костюлу св. Олександра у м. Києві, прелата Теофіла Скальського (1877–1958), який зазнав репресій радянського режиму, а в 1932 р. –

завдяки обміну політичними в'язнями – опинився у Польщі, де згодом не лише докладно описав свій життєвий шлях, але й подав власне бачення загальної ситуації в СРСР й становища Римо-католицької церкви в Україні. Наукова вартість та інформаційна насиченість цих спогадів, написаних в роки Другої світової війни й вперше фрагментарно оприлюднених у редактованих знайом польським інтелектуалом Єжи Гедройцем (1906–2000) паризьких «*Zeszytach Historycznych*»³⁵, значно посилюються в окремому виданні мемуарів завдяки ретельній підготовці тексту рукопису до друку та оснащенню його багатоманітним науково-довідковим матеріалом (вступ, примітки, покажчики), додатками у вигляді документів та фотографій, здійсненим упорядником – ксьондзом Ю. Волчанським³⁶.

Прелат Т. Скальський був духовним лідером згаданої Н. Суровцовою групи польських ксьондзів з України, які тимчасово утримувалися у Ярославському політизоляторі. Цікаво, що Надія Віталіївна також присутня у мемуарах колишнього настоятеля київського костюлу св. Олександра – і також у безіменній іпостасі, оскільки згадується лише принагідно – у зв'язку з характеристикою тимчасового сокамерника Т. Скальського – душевно хворого митрополита Української автокефальної православної церкви М. Борецького (1879–1936)³⁷: «Закоханий у якусь пані з нашої прогулянки, часто о ній мені щось торочить, коли вийдемо на подвір'я, одразу підсовує їй свою руку, а Петренко, комуніст з Харкова, колись її офіційний коханець, нахабно й грубіянськи його від неї відпихує»³⁸.

Верифікувати вищенаведені свідчення римо-католицького священнослужителя дозволяють знову ж таки спомини Н. Суровцової, у яких, зокрема, йдеться: «Якось увечері на прогулянці мене познайомили одразу з двома митрополитами. Один був літній, живоцерковець, здається, другий зацікавив мене більше: то був Борецький, автокефальний митрополит України [...]. Знайомство було поверхове, і він мені швиденько тицьнув у руку цукорку. Це зрештою було звичайним ділом [...]. Перед закінченням наступної прогулянки митрополит знов підійшов до мене й передав на цей раз записку. Зацікавлена, я почала читати, коли всіх розвели по камерах [...]. Я прочитала раз, другий, протерла очі... ні, в записці справді стояло: «Не бойся нічого, Сталин подарил мне тебя в жены!» Глум? Жарт? Ні! Що ж це таке? Я шукала зашифрований зміст, перевертала записку, рахувала літери – нічого не виходило [...]. Не знаю, в якому стані він прибув у ізолятор, але на час нашого знайомства розум його вже затуманився, чим і пояснювалась неймовірна записка [...]. Мало що так пригнічувало в тюрмі, як усвідомлення, що поряд з тобою сидять люди, котрі вже втратили розум»³⁹.

Отже, на наш погляд, життєвий і творчий шлях Надії Віталіївни Суворцової-Олицької лише починає вивчатися сучасною вітчизняною історіографією. Публікація – після довгих десятиліть замовчування й забуття – корпусного видання «Спогадів» (1996) й першого тому епістолярної спадщини Н. Суворцової (2001)⁴⁰ – далеко не вичерпує теми, а лише закладає міцні підвалини для подальшого наукового дослідження, у перебігу якого необхідно залучати додаткові документальні матеріали для верифікації мемуарів, адже, як і будь-які інші спогади, вони значною мірою суб'єктивні й містять значні лакуни (свідомі чи ні – у цьому ще варто розібратися).

До того ж, крім звичних властивостей людської пам'яті, мемуаристка, як вже зазначалося, навмисно замовчувала окремі епізоди, деякі ж фрагменти свого життя – згладжувала з огляду на тогочасну кон'юнктуру й вірогідність (хоча й примарну) публікації «Спогадів» за умов радянської цензури. Втім, «вмонтовування» життєпису Н. Суворцової у загальний контекст суспільно-політичного і культурного життя 1910-х – першої половини 1980-х років відкриває значні дослідницькі перспективи не лише перед істориком України, а й перед тими, хто вивчає історію Центрально-Східної Європи 1920-х років. Адже її біографія містить у собі кілька якісно відмінних й навіть контрастуючих між собою діб, епох, періодів: Перша світова війна 1914–1918 рр., Українська революція 1917–1921 рр., українська політична еміграція у її складних взаєминах з центрально-східноєвропейською політичною елітою та більшовицькою адміністрацією у себе на Батьківщині, поборювання голоду в УСРР 1921–1923 рр. та особиста діяльна участь Надії Віталіївни у цій харитативній акції як однієї з ініціаторів й діяльного члена Союзу «Голодним України», раднофільство й «зміновіхівство», доба «українізації» й національного відродження в УСРР, сталінські репресії, історія ГУЛАГу очима його жертви, хрущовська «відлига» й реабілітація 1950-х рр., нарешті «шістдесятництво» й ширше – українське дисидентство...⁴¹

¹ Турок В. М. Странички из истории рабочего движения в Австрии и на Балканах // Австро-Венгрия и славяно-германские отношения / Ин-т славяноведения АН СССР. – М., 1965. – С. 147.

² Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. – М., 1998. – С. 634.

³ Плющ Л. Пам'яті Надії Суворцової: Спогади // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.

⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 691.

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 5; Суворцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 41–43.

⁶ Див., напр.: Тарле Є. Спогади про навчання в Херсонській гімназії / Передм. та прим. Е. Ю. Писаренка // Укр. іст. журн. – 1957. – № 1. – С. 130–133.

⁷ Суворцова Н. Спогади. – С. 41.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 2 зв.

⁹ Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суворцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 280.

¹⁰ Литинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич і Є. Пизюр; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Литинського. – Філадельфія, 1973. – *Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Литинського* / Ред. І. Коровицький. – С. 26.

¹¹ Суворцова Н. Спогади. – С. 112.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 5; *Ukrainische Volksmärchen*. Bbertragen und erzdhlt von Lotte Heller und Nad. Surowzowa. Illustriert von Jury Wowk. – Wien: Rikola Verlag, 1921. – 90 S.

¹³ Винниченко В. Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський ін-т укр. студій, 1983. – Т. 2 (1921–1925) / Упорядкув. О. Мотилія. – С. 139.

¹⁴ Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суворцову // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144.

¹⁵ Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. – P. 135, 140, 248, 256–257, 298–299, 314, 365 etc.; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / Пер. з англ. – К., 1995. – С. 182, 188, 293, 300–301, 309, 314, 317–318, 347, 365, 397, 412.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 2 зв.

¹⁷ Суворцова Н. Спогади. – С. 105.

¹⁸ Див., напр.: *Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді*: Зб. док. і матеріалів / Укр.-Канадськ. Дослідчо-Документаційний Центр; Ін-т укр. археографії АН України; Упоряд. Р. Сербин. – Торонто; К., 1992. – С. 528–529, 579.

¹⁹ Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суворцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії. – С. 286–287.

- ²⁰ Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 146.
- ²¹ Державний архів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1087, арк. 31, 33 (далі – ДАХО).
- ²² ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1087, арк. 76–83 зв., 94–102 зв.
- ²³ Докладніше про нього див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104, 115, 134, 136–139, 251–252, 288, 316–317, 340; Жерноклєєв О., Райківський І. Семен Вітик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Л., 2000. – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції*. – С. 184–188; Рубльов О. С. Вітик Семен Гнатович // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. – С. 579–580; та ін.*
- ²⁴ Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області / Публ. О. Сергієнко. Ч. I // *Наука і культура. Україна: Щорічник АН УРСР. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 520.*
- ²⁵ Дашкевич Я. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // *Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 372–373.*
- ²⁶ Дашкевич Я. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // *Суровцова Н. Спогади. – С. 372.*
- ²⁷ Кравчук П. Інформативна довідка: Особисті спостереження // Київ. – 1990. – № 4. – Квіт. – С. 121.
- ²⁸ Каварняному феномену як соціокультурному явищу присвячена чи не єдина у вітчизняній літературі книга Ю. Винничука, що висвітлює історію львівських кав'ярень ХІХ – першої половини ХХ ст. Див.: *Винничук Ю. Кнайпи Львова. – Л., 2000. – 200 с.: іл.*
- ²⁹ ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1087, арк. 94.
- ³⁰ Суровцова Н. Спогади. – С. 104.
- ³¹ Турок В. М. Мое знакомство с революционерами и цареубийцами // *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография: Сб. памяти акад. М. Н. Тихомирова / Ин-т славяноведения АН СССР. – М., 1966. – С. 159–160.*
- ³² Там само. – С. 151–152.
- ³³ Суровцова Н. Спогади. – С. 237.
- ³⁴ Докладніше див.: Ващенко І. М. Римо-католицька церква в УСРР 1920–1930-х років: історіографія проблеми (1920-ті – початок 2000-х рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 253–270.*
- ³⁵ Див.: *Skalski Teofil, ks. inf. Garska wspomniec z megoj ucia // Zeszyty Historyczne. – Nr. 45. – 1976. – S. 57–138; Nr. 46. – 1978. – S. 184–207; Nr. 47. – 1979. – S. 182–220; Nr. 49. – 1979. – S. 161–179; Nr. 51. – 1980. – S. 126–162.*
- ³⁶ Див.: *Skalski T., ks. Terror i cierpienie: Konwiyi katolicki na Ukrainie 1900–1932:*

Wspomnienia / Opracowanie, wstkr, przypisy, indeksy oraz wybyr aneksyw i fotografii ks. J. Wolczanski. – Lublin; Rzym; Lwuw. 1995. – 504 s.

³⁷ Докладніше про нього див.: *Зінченко А. Л.* Борецький Микола // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т. 1. – С. 342.

³⁸ *Skalski T., ks.* Terror i cierpienie: Końiуi katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia. – S. 364.

³⁹ *Суровцова Н.* Спогади. – С. 252–253.

⁴⁰ Див.: *Суровцова Н.* Листи / Упоряд. Л. Лук’янова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – Кн. 1. – X, 704 с.: іл.

⁴¹ *Синицький П. Е.* Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії. – С. 291.